

MILLIY MENTALITETGA IJTIMOY TRANSFORMATSIYALARNING TA'SIRI

Buriyev Mansur

F.f.b., falsafa doktori (PhD)

Toshkent kimyo texnologiya instituti.

“Ijtimoiy-siyosiy fanlar” kafedrasining

katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqala ijtimoiy transformatsiya jarayonlarining mazmun-mohiyatini ochib berish, hamda davlat, jamiyat va shaxs hayoti, faoliyati, dunyoqarashini tub tarkibiy o'zgarishlariga olib keluvchi jarayonlar tahliliy yoritilgan. Shuningdek, transformatsiya jarayonining milliy mentalitetga va milliy ongi ta'siri to'g'risida fikr, mulohozalar bayon etilgan.

Kalit so'z: *ijtimoiy transformatsiya, milliy mentalitet, model, siyosiy tizim, evolyutsiya, shok terapiya.*

АННОТАЦИЯ

С целью раскрытия сущности процессов социальной трансформации в статье анализируются процессы, приводящие к структурным изменениям в государстве, обществе, жизни, деятельности и мировоззрении личности. Также изложены мнения и комментарии о влиянии трансформационного процесса на национальный менталитет и национальное сознание.

Ключевые слова: *социальная трансформация, национальный менталитет, модель, политическая система, эволюция, шоковая терапия.*

ABSTRACT

In order to reveal the essence of the processes of social transformation, the article analyzes the processes leading to structural changes in the state, society, life, activities and worldview of the individual. Also presented are opinions and comments on the impact of the transformation process on the national mentality and national consciousness.

Key words: *social transformation, national mentality, model, political system, evolution, shock therapy.*

KIRISH

Ijtimoiy transformatsiya jamiyat va shaxs hayoti, faoliyati va dunyoqarashlarining tub tarkibiy o'zgarishlariga olib keluvchi jarayon. Buni gohida

taraqqiyot yoki milliy rivojlanishning o'ziga xos "yo'l"i yohud "model"i deb ham yuritiladi.

Ijtimoiy transformatsiya – murakkab jarayon, u inson ongi, tafakkuri, mentaliteti, ongi bilan bog'liq. Inson ongi va dunyoqarashini o'zgartirmay turib jamiyatda innovatsion o'zgarishlar yasash, ijtimoiy transformatsiyani amalga oshirish mushkul. Ijtimoiy transformatsiyani jamiyat xayotini u yoki bu sohasini (masalan, iqtisodiyotni) o'zgartirish, takomillashtirish bilan aynanlashtirish mumkin emas ("Qayta qurish" M.Gorbachyov). Jamiyat siyosiy tizimini saqlab qolgan xolda ayrim o'zgartirishlar yasash faqat "kosmetik" xodisa yoki "ijtimoiy mutatsiya"dir. Aslida ijtimoiy transformatsiya inson ongi va tafakkurida eskilik va yangilik, konservatizm va liberalizm o'rtasida vujudga keladigan ziddiyat shaklida nomoyon bo'ladi. "Transformatsiya" yuqorida ta'kidlanganidek keng sotsiologik kategoriya bo'lib, ijtimoiy o'zgarishlarning barcha mavjud turlari va shakllarini aks ettiradi"[Shtompke P. Sotsiologiya sotsialnix izmeneniy. Moskva, Aspekt-Press Publ., 1996.]. Milliy mentalitetdagi o'zgarishlar, ma'naviy transformatsiya ijtimoiy transformatsiya fenomenning ma'naviy ko'rinishidir. Milliy mentalitet jamiyat siyosiy huquqiy, iqtisodiy, madaniy va boshqa sohalaridagi o'zgarishlarni umumiy shaklda aks ettiradi. Bu – mexanik jarayon emas, u shu jihatdan aksiologik, axloqiy-psixologik ruhiy jarayondir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Ijtimoiy transformatsiyaning yuz berishi siyosiy tizimining transformatsiyasiga bog'liqdir. Bizning fikrimizcha siyosiy tizimni liberallashtirish va demokratiyalashtirishsiz jamiyat hayotida transformatsiyani, o'zgarishlarni amalga oshirish qiyin kechadi. O'zaro munosabatlarda talab etiladigan asosiy vazifa muvozanatli va o'zaro ishonchga asoslangan, o'z vaqtida yo'lga qo'yilgan munosabatlarni shakllantirish zarur. Ya'ni davlat qanchalik transformatsiya jarayoni uchun muhim bo'lgan qarorlarni kechiktirsa, jamiyat bilan aloqasini yo'qotadi. Jamiyat bunday jarayonda davlat boshqaruvini o'zgartirishga kirishadi, bu ikki tomon uchun faqat salbiy hodisalar bilan tugash ehtimoli yuqori. Davlat jamiyat manfaatlarini uning xohishlarini ifodolovchi turli xil institutlar faoliyatiga ruxsat berishi, ta'qib orqali kuch ishlatish bilan jamiyatni tartibga solishni emas, balki, o'zaro ishonch vositasida harakat qilishini rivojlangan davlatlar misolida o'z natijasini bergan. Jamiyat hayotida irqiy, diniy, milliy nizolarning kelib chiqishini oldini olish uchun ham, oz sonli millatlar va diniy konfessiyalarga o'z milliy, diniy masalalarni hal etishda va fikrlar xilma-xilligiga imkoniyatlar yaratish maqsadga muvofiqdir. Zero transformatsiya revolyutsiyalardan ko'ra evolyutsiyalar orqali

ro'yobga chiqishi taraqqiyotga sababchi bo'ladi. Shuningdek bu jarayonlarda jamiyatning ijtimoiylik xayotidagi unsurlarining munosabatlari xam muhim rol o'ynaydi. Ya'ni ijtimoiy tizimining asosiy unsurlarini ijtimoiy jamoalar tashkil etadi, ya'ni bular sinflar, millatlar, professional, demografik, hududiy va siyosiy guruhlardir. Elementlarini kishilar tashkil etadi va ular har xil ijtimoiy jamoalarga birlashgan insonlar bir-birlari bilan o'zaro aloqadorlikda bo'ladilar. Ushbu aloqadorlik jarayonida insonlar ma'lum bir individga va ma'lum bir siyosiy tizimga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Ijtimoiy transformatsiya sabab sifat o'zgarishi yuz berar ekan, bu o'zgarish ijtimoiy voqea-hodisani asosida vujudga kelsa, uning ta'siri davlat va jamiyat hayotning barcha sohalarida seziladi, eng muhim sifatlarini o'zgartiradi. Transformatsiya oddiygini o'zgarish yoki islohot jarayoni emas, balki davlat va jamiyatning barcha sohalarini bir holatdan ikkinchi holatga o'tish jarayonidir. Davlat va jamiyatning rivojlanishda o'zaro aloqadorlik muhim rol o'ynaydi ya'ni, davlat va jamiyat hamkorligi, iqtisodiy barqarorlik, tabiiy resurslar, ishchi kuchi kabi ichki mezonlari orqali transformatsiyaning vujudga kelishi ham tezlashadi. Ijtimoiy transformatsiya jarayoni faqat ijtimoiy sohalar bilan emas, ishlab chiqarish, tashqi va ichki bozorlar, siyosiy islohotlar, tabiiy resurslar bilan ko'p yoki oz miqdorda aloqasi va milliy o'ziga xos iqtisodiy tuzilmalar ta'sirda amalga oshadi. Shuningdek, davlat va jamiyat tuzilishida demokratiyaga asoslanish va uni rivojlantirish, demokratlashtirish darajasi, ya'ni davlat transformatsiyasi ham muhim rol o'ynaydi. Bunda jamiyatning ijtimoiy munosabatlarning barqarorligi va rivojlanishi ham muhimdir.

Ijtimoiy transformatsiya masalasi bo'yicha jahonda, ayniqsa SSSR parchalanganidan keyin, bir qator konsepsiyalar va yondashuvlar shakllandi. "Postsovet ijtimoiy makonida "revolyutsiya" va "evolyutsiya", "shok terapiya" va "tadrijiy", ya'ni bosqichma-bosqich islohotlar, ijtimoiy islohotlar konsepsiyalari shakllandi"[Igritskiy Yu.I. Obshestvennaya transformatsiya v SSSR, Rossiya posle 1985 g: vzgayadi i konsepsii. Minsk, 1998.]. Ushbu konsepsiyalar millatning tarixiy, mental, psixologik va an'anaviy xususiyatlaridan kelib chiqadi va ularni asos deb oladi.

Millatning tarixi a'naviylik xususiyatidan kelib chiqib qarasak milliy mentalitet – muayyan ijtimoiy makonda tarixan shakllangan ruxiyat, ko'nikma va xarakter ifodasidir. Mentalitet tushunchasiga doir qator yondoshuvlar va qarashlar tarixan qaror topgan. Masalan tadqiqotchi Sh.Madayeva mentalitet atamasining ildizini XIX asrda yashab o'tgan "amerikalik faylasuf va shoir Ralf Uoldo Emerson (1803-1882) nomi bilan bog'laydi"[Sh.Madayeva. "Milliy mentalitet va demokratik tafakkur". – T.: falsafa xuquq instituti nashriyoti, 2007. – 9-bet.]. Bu fikrni tasdiqlash uchun rus

tadqiqotchisi T.Andreyevaning “Geonolitika i kultura” asariga xam murojaat qiladi. Sh.Madayeva shuningdek XX asr ilmiy manbalariga asoslanib mentalitet tushunchasining ilmiy muomilaga kiritilishi taniqli fransuz etnologi va antropologi Levi-Bryul (1857-1939) nomi bilan bog‘laydi. Bizningcha, bu pozitsiya va fikr munozarali. Gap shundaki, turli xalqlar, millat va elatlar odatlari, tafakkur uslubi, ruxiyati masalalari eramizdan avvalga davrlarga - Gerodot, Pliniy kabi qadimgi yunon tarixchilari asarlariga, shuningdek Strabon, Yu.Sezar, Ksefont va boshqa mutafakkirlar, xatto tibbiyot ilmi asoschisi Gippokrat ta’limotlariga borib taqaladi. Fransuz va ingliz mutafakkirlari, xokimiyatlar bo‘linishi prinsipining “asoschilari”dan J.Lokk, Sh.Monteski’e va T.Gobbs kabi mutafakkirlar keyinchalik “xalq ruxi” degan atamani muomilaga kiritdi. Nemis sotsiologi Maks Veber esa AQSH xalqi mentaliteti, kapitalitik munosabatlar subyekti bo‘lgan “Yangi dunyo” xalqi ruxiyatini, uni pragmatizmga asoslanganligini ifodalab “kapitalizm ruhi” degan atamaga asos soldi. M.Veber “kapitalizm ruhi” deganda protestant mehnat etikasini (Sharqda Naqshbandiyniing “Dil ba yor-u, dast ba kor” degan prinsipiga xamoxang) nazarda tutadi. Har xolda bizningcha “mentalitet” deganda xalq ruhi, xalq xarakteri, xalq ongi, milliy ruh, ijtimoiy xarakter va x.k. bir-biriga yaqin xodisalarni nazarda tutish maqsadga muvofiq.

Mentalitet masalasiga boshqa tarafdin qararak, milliy mentalitetni kechagi va bugun extiyojlarga mosligi xususida to‘xtalsak, tarix fanlari doktori, professor A. Mavrulovning o‘z davrida “Tinchlik bo‘lsa, yurt obod bo‘lur” degan maqolasida yoritilgan milliy mentalitetimizdagi xususiyat, uning bugungi kun talablari, so‘ngi yillarda davlat va jamiyat xayotidagi tub burilishlarga zidligini eslash kifoya. Islom Karimovning “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida” nomli kitobida ifodalangan “Bizning xalqimiz sabr – bardosh, yaxshilik, osoyishtalik, boshqa xalqlarga nisbatan hayri - hohlik ruhida tarbiyalangan. Bu xalq bugun bizdan himoya talab qilayapdi, tinch – totuv hayot, mehnatiga yarasha turmush sharoitlarini talab qilayapdi. Bu xaqqoniy talabdir”[I.A.Karimov. “O‘zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida”. –T.: “O‘zbekiston”. 2011. B.401-402] degan fikr mulohazalari va “yurt tinchligi” g‘oyasi mustaqillikning ilk yillarida metodologik jixatdan asosiy mavqe’ida bo‘lgan milliy istiqlol mafkurasining ustuvor g‘oyalarining biri xisoblangan. Bugun ushbu g‘oyaga “tez rivojlanish” konsepsiyasi xamroh bo‘lmoqda. Abduxalil Mavrulovning fikricha, o‘zbek xalqi mentalitetiga quyidagi fazilatlar xos:

- O‘zbek xalqi sabr-bardosh, yaxshilik, osoyishtalik ruxida shakllanadi;
- Uning uchun eng oliy qadriyat tinchlik;
- O‘zbek xalqi milliy xarakteriga eng oliy jihat – uning boshqa xalqlarga hayrixoxligi;

-O'zbek xalqi nafaqat o'zining, ayni paytda oilasi, bola chaqasi va butun jamiyat tinchligini istaydi;

-Bu xalq mamlakat raxbariyatidan haqqoniy tarzda himoya talab qilayapti, o'zining tinch – totuv, og'ir mehnatiga yarasha himoya tizimini kafolatlatini so'ramoqda[A.Mavrulov. “Tinchlik bo'lsa, yurt obod bo'lur”. Milliy g'oya-bizning g'oya.-T.: “Turon zamin ziyo”, 2016. B.11].

Bizningcha muallifning mazkur mulohazalari o'zbek milliy harakteri va mentalitetidagi uzoq davom etgan mute'lik, mustamlaka davlat mafkurasi (ruslashtirish) xalqni tarixiy xarakteridan maxrum qilish (A.Chernyayev, Skobelev, Kaufman) siyosiy xosilasi ekanligini xisobga olmaydi, “davlat” xalq ustida turuvchi kuch ekanligini ta'kidlovchi “xalq bugun ximoya talab qilayapdi, og'ir mehnati uchun yaxshi turmush sharoitlarini talab qilayapti”deganni fikrlar bugungi kun talablariga javob bermaydi. Bu – bizningcha eskicha, davlatni xalq ustidan hukmron bo'lgan davri davlat mafkurasidir. “Bugun jamiyat aniq va farovon xayotni, kelajakni kafolatlaydigan yangilangan g'oya yoki mafkuraga (siyosiy boshqaruvni) extiyoj sezmoqda. Havoiy, sarob, noreal omollar tanlansa, xalq boshi berk ko'chaga kirib qoladi. Uning orzu-umidlari puchga chiqadi. Natijada ijtimoiy befarq kuchayadi” [A.Erkayev. “Milliy g'oya va mafkura”. –T.: “Ma'naviyat”, 2002. 14-bet.] . Yuqoridagi davlat jamiyat ustidan hukmronligi va shu kabi boshqa muammolarni xisobga olgan xolda mazmunan batamom yangi siyosiy qarashlar paydo bo'ldi va jamiyat xayotiga kirib bordi, ya'ni, “xalq davlat idoralariga emas, davlat idoralari xalqimizga xizmat qilishi kerak”[O'zbekiston Respublikasi Farmoni. PF-4909-son. /lex.uz/acts/3089924]degan siyosay qarash xalqimizga taqdim etildi. Ushbu qarash xalq, jamiyat mentalitetiga ham tub o'zgarish yasash, davlat begona kuch emas, balki xalq og'irini yengil qiluvchi, farovonlik, tinch osuda hayotni ta'minlivchi tayanch deb qarashni, uning siyosatiga ishonch (F.Fukuyama) indeksini ko'tarishga va erishishga qaratilgan ijtimoiy transformatsiyani taqozo qiladi.

Ijtimoiy transformatsiya masalasiga kengroq to'xtalsak, jahon siyosiy falsafiy adabiyotida XX asr ikkinchi yarmidan faol tadqiq qilinishi boshlandi. Agar buyuk tarixchi olim Arnold Toynbi insoniyat tarixiy taraqqiyotini ijtimoiy yuksalishida turli bosqichlar bilan bog'lagan bo'lsa, yangi davrga kelib “S.Xantington, R.Aron, G.Morgentau kabi olimlar ijtimoiy transformatsiyani sivilizatsiyalar to'qnashuvi (globallashuv oqibatida), pragmatizm va siysiy realizmning ijtimoiy modernizatsiyaning ehtiyojiga aylanishi va bu ehtiyoj ijtimoiy transformatsiyaga olib keladi, degan nazariy xulosalarni olg'a surdilar”[Qarang: S.Xantington. Sivilizatsiyalar to'qnashuvi. <https://t.me/nurbekalimov>. 2021; R.Aron. Demokratiya i totalitarizm. — M.: Tekst, 1993; A.Qodirov. Siyosat falsafasi. –T.: TDYUI, 2008.].

Ularning ichida Gans Morgentauning pragmatizm va siyosiy realizm konsepsiyasi muhim o‘rin tutadi. G.Morgentau ijtimoiy transformatsiya va modernizatsiya nazariyasi jahonning ko‘pchilik olimlari tomonidan e‘tirof etilgan. Sabab – u katta-yu kichik davlatlari o‘z ijtimoiy taraqqiyot yo‘lini o‘zi tanlasa va u teng xuquqlik asosida bo‘lishli lozimligi to‘g‘risidagi g‘oyani olg‘a suradi.[Polani K. Velikaya transformatsiya. SPB., 2002. S 314; Travin. D. Yevropeyskaya modernizatsiya: V 2 kniga. Kniga.1. –M.: SPB., 2004 va boshqalar.] Uning transformatsiya nazariyasi buguni kunda – ikki qutbli dunyoviy tartib o‘rniga ko‘p qutbli siyosiy tartiboti shakllanayotgan pallada ham o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Bizningcha O‘zbekiston ijtimoiy transformatsiyasi bu konsepsiyaga mos keladi – mamlakatda siyosiy realizm siyosati asosida ijtimoiy (sotsial) davlatchilik qaror topmoqda. 2022-2026 yillarga mo‘jallangan Taraqqiyot strategiyasida belgilangan vazifalar va siyosiy mo‘ljallar siyosiy realizm ruhi bilan sug‘orilgan, deyish uchun barcha asoslar bor.

Agar postsovet ijtimoiy makoniga nazar tashlansa, o‘tgan o‘ttiz yildan ziyod vaqt davomida mustaqillikka erishgan sobiq sovet respublikalarida ijtimoiy transformatsiya turli darajada va maqomda kechdi. Bugungi postsovet siyosiy makoni “bosqichma-bosqich o‘zgarishlar” (Islom Karimov) shok terapiyasi (Rossiya, Ukraina, Gruziya, Qozog‘iston va h.k.) va boshqa siyosiy-falsafiy konseptual dasturlar va modellar asosida kechdi. Bunda xar bir millatning ruxiyati, mentaliteti, milliy xarakteri asosiy rol o‘ynadi. O‘zbekiston XX asrning 80-90 yillarda postsovet mamlakatlarda yuz bergan voqealardan to‘g‘ri xulosa chiqargan xolda o‘z taraqqiyot yo‘lini tanladi. Postsovet mamlakatlarning rivojlanish modellari va dasturlaridan o‘z taraqqiyot yo‘lidan foydalanmadi. Shuni xam e‘tiborga olish kerakki mustaqillikning ilk yillarida rivojlangan mamlakatlarning taraqqiyot modellariga ham murojaat etib ko‘rildi, (Turk modeli, Germaniya modeli, ...) lekin milliy mentalitemizga, xalqimiz turmush darajasi va ruxiyatiga mos kelmaslidi amaliyotga tadbiiq etilmadi. Shularni xisobga olgan xolda, ijtimoiy o‘zgarishlar milliy mentalitemizga mos sharqano bosiqlik, sabr-bardoshlik, davlatga hurmat va ijtimoiy intizomlilik asosida kechadigan, bosqichma-bosqich islohotlar yo‘li tanlandi. Yillar davomida mukammal ishlamagan bo‘lsa ham, ayrim kamchiliklari mavjud bo‘lsa ham “o‘zbek modeli” tinchlikni saqlash va barqaror rivojlanishda o‘zini oqladi – barqaror taraqqiyot yuzaga keldi. Bunga yana omil o‘zbek milliy mentaliteti keskin, inqilobiy o‘zgarishlarga moyil emasligi ham katta o‘rin tutdi.

O‘zbekiston ham milliy mustaqillikni dastlabki yillaridan taraqqiyotning “o‘zbek modeli” deb nomlangan ijtimoiy transformatsiya siyosatini yo‘lga qo‘ydi. Ushbu model asosiga olingan besh prinsip, ayniqsa davlatning “bosh islohatchilik” siyosati, “bosqichma-bosqich islohot” konsepsiyasi taraqqiyotni tadrijiy yo‘li

barqaror rivojlanishga olib keldi. Bunday siyosat yosh, mustaqil O'zbekistonning mustaxkam iqtisodiy – ijtimoiy, ma'naviy – madaniy poydevoriga asos bo'ldi. Natijada tadrijiy rivojlanish siyosati uzluksizligi ta'minlandi.

Shuningdek tub ilohotlarni legitimlashtirish uchun bir qator chora-tadbirlar ishlab chiqildi va hozirda ham davom etmoqda. “O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi to'g'risida”, “O'zbekiston O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Senati to'g'risida”gi konstitutsiyaviy qonunlar, “O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasi to'g'risida”gi, “Parlament to'g'risida”gi qonunlar, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8-sentyabr PF.5185-son O'zbekiston Respublikasi “O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy islohatlar konsepsiyasi tasdiqlash to'g'risida”gi, 2022 yil 30-yanvaridagi “Yangi O'zbekistonning 2022-2026 yillarga mo'jallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi farmonlar va boshqa konseptual islohotlar mamlakatimizda tub ijtimoiy transformatsiyani o'tkazish uchun falsafiy – metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. I.A.Karimov. “O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida”. –T.: “O'zbekiston”. 2011.
2. Игрицкий Ю.И. “Общественная трансформация в СССР, Россия после 1985 г: взгляды и концепции”. Минск, 1998.
3. Ш.Мадаева. “Миллий менталитет ва демократик тафаккур”. –Т.: Фалсафа ҳуқуқ институти нашриёти, 2007.
4. А.Эркаев. “Миллий ғоя ва мафкура”. –Т.: “Маънавият”, 2002.
5. Поланьи К. “Великая трансформация”. –М.: СПб, 2002.
6. Травин. Д. Европейская модернизация: В 2 книга. Книга.1. –М.: СПб, 2004.